

Fejezetek a magyarországi könyvtárügy történetéből (1945-1956)

Számos más szakmához, szakterülethez hasonlóan a hazai könyvtárügyben is elérkezettnek tűnik az az időszak, amelyben a szocializmusnak nevezett, ám azon belül a legdik-tatórikusabb berendezkedésű Rákosi-korszak könyvtárügye történetének feldolgozását a szakma megkezdi. Nem mintha korábban nem lettek volna ide vonatkozó, főként a belső, könyvtárszakmai szempontokat előtérbe helyező, elszórt kezdeményezések. Ennek nyomairól árulkodnak a könyvtári szaksajtóban és – igen ritkán – más profilú közleményekben olvasható, ám meglehetősen esetleges publikációk. A Rákosi-korszak könyvtárügyét fókuszba állító, módszeres feldolgozásról azonban e kötet megjelenéséig nem tudunk, ezért mind a kutatás kezdeményezését, mind pedig a könyvet mindenképpen úttörő vállalkozásnak kell tartanunk. S hogy érthető-e és indokolt-e e korszak könyvtárügye történeti áttekintésének eddigi mellőzése? Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatosan a recenzensnek csupán két megjegyzése lehet. Az érthető-e kérdésre nem adható egyértelmű válasz, bár magunk inkább az igenlő válasz felé hajlunk. A hazai könyvtárügy megújulásáról, megújításáról, sőt esetenként a fennmaradásáról vagy fenntarthatóságáról, illetve ezek ellenkezőjéről szóló igen hangsúlyos diskurzusok közepette csak kevés potenciál maradhat a múlt feltárására. Tegyük hozzá azt is, hogy – hasonlóan más szakterületekhez – szakmánkban mintha „kiment volna a divatból” a korábban jóval nagyobb népszerűségnek örvendő történeti témák iránti érdeklődés, jóllehet minden tudományágnak, kutatási területnek elemi követelménye saját szakmai múltjának feltárása, feldolgozása. Különösen érvényes lenne ez a makroszintű analízisekre. Ugyanakkor örömdetes, hogy mikroszinten továbbra is népszerű az intézményi múlt kutatása. Ráadásul mára már kevesen maradtak olyanok, akik szívesen bíbelődnek országos szintű történelmi kérdésekkel. Az indokolt-e kérdéssel kapcsolatosan azonban az első kérdéssel ellentétben, egyértelműen nemleges választ kell adnunk. Nem lehet indokolt a szakmai múlt feltárásának mellőzése, és nem csupán azért, mert a szakma felelőssége, feladata, hanem azért is, mert a múltból történő merítés mellőzhetetlen. A kötet által vizsgált korszak ebből a szempontból több szakmai ok miatt is különösen érdekes. Egyrészt azért, mert ezekben az években Magyarországon másodszer siklott ki a könyvtáros szakma belső értékrendje szerint követendő public library modell vonata, és ismét visszakanyarodtunk a – könyvtári, könyvtárosi

szemléletmódot még ma is uraló, a kiszolgálandó közönségben magát makacsul tartó poros, unalmas könyvtárképet sugalló, és nem utolsósorban a könyvtárügyet mind makro-, mind pedig mikroszinten irányító, fenntartó hatóságok és szervezetek gondolkodásmódját determináló – népkönyvtári koncepcióhoz. Véleményünk szerint ennek a tematikának a felidézése – különösen a századfordulón zajló viták, diskurzusok és nem utolsósorban az azok alapján levonható tanulságok – főként a szemléletmód szintjén, ma is sokat segíthetne a hazai könyvtárügy aktuális és stratégiai kérdéseit érintő problémák megoldásában, a Neumann-galaxis kihívásaira adott válaszok megfogalmazásában. A Rákosi-korszak könyvtárügyének azonban van egy másik sajátos vetülete is. A tanácsköztársaság kérész életét leszámítva Magyarországon addig még egyetlen politikai berendezkedés sem követelte ilyen erőszakos módon a tudati átalakításban döntő szerepet játszó kulturális szférától, többek között a közgyűjteményektől, a könyvtáraktól is azt, hogy mind az ideológia, mind a politika és nem utolsósorban a párt célkitűzéseinek direkt kiszolgálóivá, sőt agitátoraivá értéktelenedjenek. Jóllehet a későbbi, a Kádár-féle rendszerben is meghatározó elvárás volt az intézmények felé a hatalmi, politikai és a párt iránti feltétlen lojalitás, de – a kádári konszolidáció után és az idő előrehaladtával – ezek az elvárások mindinkább az indirekt szférába helyeződtek át. Mindezekért cserébe az intézmények viszonylagos fenntartási bizonyosságot és igen szűkös finanszírozási stabilitást kaptak. Azok a könyvtárosok, akik már a Kádár-rendszerben is a szakmában dolgoztak, talán e stabilitás miatt gondolnak ma nosztalgiával az akkori évekre.

Az ismertetni szándékozott könyvünk a tárgyalt kronológiai határokat 1945 és 1956 közé teszi. Amint erről a kötetben is szó esik, ez a mindösszesen alig több mint egy évtizedet felölelő szakasz sem kultúr-, sem pedig könyvtárpolitikai szempontból nem fest egységes képet. Mindazonáltal a teljes időszak hatalmi, politikai viszonyrendszerét a sztálinista szovjet befolyás, valamint a megszállók által többféle módon támogatott, segített hazai kommunista párt egyre agresszívebben érvényesülni, befolyásolni, diktálni szándékozó hatalomra törése, 1947 után pedig sajátos, diktatórikus, totális, hatalmi rendszerének kiépítése jellemezte. Ám ennek ellenére az 1945 utáni egy-két évben még volt remény arra, hogy a hazai könyvtárügy újjászervezése és fejlődése a szabadművelődés szellemiségében korszerű, a nyugati közkönyvtárak és ellátó rendszerek modelljeihez hasonló fejlődés útjára lépjen. A kommunista párt minden áron és minden területen, többek között a könyvtárügy irányításában is diktatórikus berendezkedésre, hegemoniára törekvése a hazai könyvtári rendszer újjászervezését ekkor még más módon képzelte el. Amint erről a kötet első tanulmányában hivatkozott, 1948-as levéltári forrás alapján beszámol a szerző, „... a körzeti könyvtári rendszer azonnali kiépítése elől a kommunista >>népkönyvtári<< kezdeményezés [a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájának megindulása S. A. M.] *elvette az anyagi erőt.*” (p. 25.)

A *Fejezetek a magyarországi könyvtárügy történetéből* nem vállalkozik sem szintetizálásra, sem monografikus szintű feldolgozásra, hanem csupán arra, ami a pontos címadásban is tükröződik: fejezeteket mutat be a hazai könyvtárügy sajátos korszakáról. Az összesen öt önálló fejezetre tagolódó könyv valamennyi részét más és más szerző jegyzi. Talán erre is visszavezethető, hogy a könyv tartalma – meglátásunk szerint – sokkal inkább emlékeztet a gyűjteményes munkákra, különböző terjedelmű és mélységű, kronológiailag

és tematikailag összefüggő tanulmányok kollekcijára, mintsem szerves egységet képező feldolgozásra.

A könyv első fejezetének – *A művelődés- és könyvtárpolitika kényszerpályái a kultúrforradalomban (1944-1956)* – szerzője és egyben a kötet szerkesztője is, aki már korábban többször foglalkozott a korszakkal, Sonnevend Péter felvillantja a korszak művelődés- és könyvtárpolitikáját, továbbá azokat a kényszerpályákat, amelyek a hazai könyvtárügy fejlődésének áthatolhatatlan kereteit, mozgásterének behatároltságát is képezték. Amint azt a szerző fejezetének alcímként is felfogható megjelölésében írja, a hazai könyvtárügyet determináló művelődés- és könyvtárpolitika bemutatása csupán vázlatosan valósulhatott meg. Remélhetőleg, a kutatómunka folytatásaként, a közeljövőben a könyvtárpolitikai kérdések teljes feldolgozását is elvégzi majd a szerző, illetve a szerző társai. Mint ahogyan abban is reménykedünk, hogy az ebben illetékes intézmények, szervezetek és személyek közreműködésével előbb-utóbb elkészül majd – a tanulmány-vázlat szerzője által is hiánnyolt – a korszak oktatási és kulturális politikáját részletekbe menően tárgyaló alapvetés. Annak megléte ugyanis komoly támpontot jelentene a könyvtárpolitika és a hazai könyvtárügy korszakbeli felderítésében, feldolgozásában. A vázlatos tartalom legértékesebb részének tartjuk a számos, eddig ismeretlen vagy igen hézagosan ismert levéltári forrás felderítését, továbbá a különböző típusú könyvtárakra vonatkozó országos szintű adatok közzétételét. A hazai könyvtári rendszer sajátos summázását adják azok a statisztikai elemzések, amelyek ugyan döntően a korszakhatár (1956) után jelentek meg, de tükrözik a korábbi évtizedben akkumulálódott, meglehetősen szerény könyvtári potenciált, és markánsan mutatják azt a politikai szemléletmódot, amely az élet minden területén a mennyiségi elemeket helyezte előtérbe. Jelen esetben azt, hogy minél több könyvtárnak nevezhető, Patyomkin-szervezet jöjjön létre, ám azzal, hogy gyűjteményük, szolgáltatási potenciáljuk alapján indokoltan nevezzük-e azokat könyvtárnak, már nem foglalkozott a politika.

A kötet második tanulmánya – *A könyvtárosképzés rendszerének kialakítása 1945 és 1956 között* –, amelyet szerzőként Pogány Rózsa Gabriella jegyez, a könyvtárosképzés rendszerének kialakítását dolgozza fel. Szerzőnk szintén szívesen nyúlt már a korábbi években is ehhez a témához, így előtanulmányai alapján indokolt volt a várakozásunk, mely szerint értő feldolgozással fogunk majd találkozni. A Rákosi-korszak talán azzal tett a legtöbbet a könyvtárügyért, hogy – a korábban csupán néhány hetes tanfolyamok helyett – a nemzetközi irányvonalat követve, a könyvtárosok képzését beemelte az állami felsőoktatás és képzés rendszerébe. Az is igaz, hogy mellette tömegével indították az inkább agitációs és propagandamunkára, mintsem a könyvtárosi feladatok csinjára-bínjára felkészítő tanfolyamokat. Ne felejtjük el, hogy a néhány év alatt létrehozott, több ezer Patyomkin-könyvtárba ideológiai és politikai szempontból jól „idomított” agitátor-könyvtárosra volt szükség, és ezt a mennyiséget sem az egyetemi, sem pedig a majdani főiskolai keretek nem tudták volna szinte egyik napról a másikra produkálni. A döntően elsődleges forrásokra támaszkodó tanulmány bemutatja a képzéssel kapcsolatos kísérleteket, azok lecserelését, átalakítását és nem utolsósorban az egyetemi és a főiskolai szintű képzés létrejöttét, majd az utóbbi megszűnését, a képzés kialakulásának nehézségekben gazdag, megtorpanásoktól, fiasoktól és a direkt politikai beavatkozásoktól sem mentes első éveit.

A könyv harmadik dolgozata több szempontból is komoly hiányokat pótol. A tanulmány címe – *Háborús károk, személyi tisztogatás és az állomány selejtezése a könyvtárakban (1945-1953)* – a könyvtári gyűjtemények, továbbá a könyvtárosok irányába megnyilvánuló és egyértelmű politikai tisztogatásokról, továbbá a korábbi politikai berendezkedés értékrendjével, valamint az ezeket az értékeket képviselő szakemberekkel történő leszámolásról tanúskodik. Szerzője, Pogány György szintén rutinos és jól ismert kutatója a könyvtártörténetnek. A szakma nagyon régi adósságát igyekszik mérsékelni, amikor a háborús károkról és az azt követő évek gyűjteményi pusztításairól ír. A ma rendelkezésünkre álló szórványos és egymásnak ellentmondó információk nem teszik lehetővé, hogy a háborús veszteségeket valamennyi könyvtárra vonatkozóan – makro- és mikroszinten – viszonylagos pontossággal rekonstruálni tudjuk, és tegyük hozzá azt is: erre vonatkozó szakmai akaratról sem tudunk. Ráadásul a háborús károk felmérésére irányuló hosszú, fáradságos munka egybefolyt a háború elől, vagy más okok miatt menekülőkhöz elhagyott javai pusztulásának, pusztításának számbavételével. Majd a kényszerű és még közel sem befejeződött számbavételi folyamatba be kellett vonni a lakosság különböző vegzatúrájából, üldöztetéséből, a lakosságcseréből, a kitelepítésekéből származó „gazdátlan vagyonok” mentését, rendezését is. A korábbi kollekciók további golgotáját jelentette a jelentős gyűjteményekkel rendelkező szerzetesrendek feloszlatása, az általuk működtetett iskolarendszer megszüntetése, államosítása és nem utolsósorban a politikai berendezkedés megváltozásából eredő, a kulturális javakra vonatkozó szemléletmód átalakulása. Ennek egyenes következménye volt többek között, hogy a korábbi kálváriák ellenére még mindig megmaradó és jelentősebb kollekcióval rendelkező magánkönyvtárak tulajdonosait – a kultúrforradalom jegyében – kötelezték gyűjteményük megnyitására. Magunk is úgy gondoljuk, hogy ember legyen a talpán, aki ezt a pusztulást, pusztítást nyomon tudta volna követni, vagy ma képes lenne rekonstruálni. Pogány György elsődleges és másodlagos források felhasználásával mintegy összegzést készít a könyvtári gyűjtemények kálváriájáról, ami gyakran nem csupán a gyűjteményeket érintette, hanem az azok számára helyet adó, sokszor muzeális értéket képviselő épületeket és berendezéseket is. Nem tartozik ugyan szorosan a témához, de azt is hozzá kell tennünk, hogy más kulturális, művészeti értékeink sem voltak szerencsésebbek.

A pusztulás számbavételével párhuzamos megindult a könyvtárakban dolgozók igazolási eljárása, illetve béli tázása is. A politikai leszámolásra felhasznált igazoló eljárások nem csupán az országos jellegű gyűjteményekben dolgozókat, hanem a kisebb könyvtárak munkatársait is érintették. Eddig ezekről sem sokat tudtunk, de szerzőnknek köszönhetően az igazoló eljárások és a béli tázások egy részéről, valamint azok következményeiről – döntően a Nemzeti Könyvtárra, az Egyetemi Könyvtárra, a Fővárosi Könyvtárra és részletezőbben a Nemzeti Könyvtárra vonatkozóan – ebben a tanulmányban tényfeltáró módon olvashatunk. Kívánatos lenne, hogy a téma kutatása mikroszinten is folytatódjék, a többi könyvtárban is zajló igazoló eljárások és béli tázások is felszínre, feldolgozásra kerüljenek.

Pogány György tanulmányának harmadik részében dolgozza fel a korábbi könyvtári rendszerrel és annak szellemiségével leszámolni akarók által indított és a könyvtárak gyűjteményének tartalmi összetételét megváltoztatni szándékozó, ideológiai, politikai célú gyűjteményi tisztogatás, selejtezés, a kiválasztott könyvek, szakfolyóiratok, napilapok,

filmek, plakátok betiltását, indexre tételét. Jóllehet e témával a közelmúltban már többen is foglalkoztak anélkül, hogy teljes feldolgozottságról beszéljünk, ám a kötet tartalma, a kollekciók alapos megrostálása az 1945 utáni kultúrharc olyan emblemikus jelensége, ami megkövetelte, hogy erről – legalább summázott tartalommal – itt is szó essék.

A formális könyvtárügy kialakulása óta minden korszakban kulcsfontosságú a könyvtárak fenntartásának, szakmai – a diktatórikus rendszerekben ez még kibővül az előzőektől elválaszthatatlan politikai – irányításának kérdése. Könyvünk negyedik részében a tárgyalt korszak könyvtárügyét meghatározó Országos Könyvtári Központ (OKK) létrejöttével, többszöri átszervezésével, átalakításával, erősen változó tevékenységi körével és felszámolásával (1945-1952) – röviden fogalmazva a szervezet történetével – Kégli Ferenc, a hazai könyvtártörténet jól ismert kutatója foglalkozik. A rendkívül gazdag, döntően primer és kevésbé szekunder források feldolgozásával készült fejezet legfőbb gondolatát a szerzőtől kölcsönzött idézettel illusztráljuk. „*A totális állam számára fontosá váltak a kulturális intézmények, mivel alkalmasnak tűntek a tömegek tudatának befolyásolására, a párt ideológiájának közvetítésére. A pártállam 1948 végén már támogatta a körzeti hálózat hazai megvalósítását. Mivel az OKK-n keresztül módjában volt ellenőrizni azt, hogy a rendszerbe csak az ideológiailag elfogadható művek kerülhessenek be, és azt is, hogy a rendszer működtetői politikailag megbízható személyek legyenek.*” (p. 213.) Előre kell bocsátanunk, hogy nem könnyen olvasható, értelmezhető fejezetről van szó, ám ez aligha róható fel a szerzőnek. A tárgyalt tematika, a Központ bonyolult sorsa adja a nehezen feldolgozhatóság okát. A háborús állapotok utáni és nem utolsósorban az új politikai, hatalmi törekvések, csatározások, leszámolások, továbbá kritikus, majd kriminálisba hajló köztörténeti folyamatok, állandóan változó művelődéspolitikai irányvonalak közepette keresték a hazai könyvtári rendszer kialakítandó modelljét, valamint a rendszer létrehozásában, működtetésében, felügyeletében meghatározó központi szervezet, az OKK helyét, szerepét. Nehezen találtak rá, amennyiben egyáltalán kimondható, hogy rátaláltak. Ezt tükrözi az adatokban, információkban igen gazdag, esetenként talán ezekkel túlterhelt fejezet tartalma. Kégli Ferenc soraiból számunkra az derült ki, hogy hatalmas volt a bizonytalanság, az ad hoc jelleg, az ötletszerűség és mindenekelőtt a kulturális szféra feletti hatalmi befolyás megszerzéséért zajló csatározás. A formálisan csak rövid ideig működő és többször is átszervezett szakmai grémium munkájában az első években még részt vehettek az 1945 előtti könyvtárügy prominens személyiségei, miközben – különösen 1948 végétől, amikor Telegdi Zsigmondot neveztek ki az OKK élére – egyre nagyobb számban jelentek meg az MDP-tag munkáskáderek is. Az iskolázott, nyelveket beszélő, könyvtári, vezetői gyakorlattal rendelkező régi szakemberek, tudósok és az új, e téren jóval szerényebb kvalitásokkal bíró káderek között komoly és állandósult feszültség keletkezett, ami nyilvánvalóan nem kedvezett a szakmai feladatok ellátásának és még kevésbé a szakmai koncepciók kidolgozásának. A munka folytatását tovább nehezítette, hogy Révai József, a kulturális szféra korlátlan hatalmú diktátora, kieroszakolta a népkönyvtárak és a közkönyvtárak irányításának átkerülését az 1949-ben létrehozott és általa vezetett Népművelési Minisztérium hatáskörébe, és ott létrehozta a Népkönyvtári Központot. Az OKK korábbi hatás- és tevékenységi köre torzón maradt, munkája – egészen 1952 nyarán történő megszüntetéséig – csupán a tudományos gyűjteményekre terjedt ki.

A könyv utolsó, ötödik fejezete a hazai könyvtárügy egy sajátos területével foglalkozik, Varga Katalin tollából. *Az iskolai és gyermekkönyvtári ellátás (1944-1956)* címen közzétett dolgozat elsősorban azt mutatja be, hogy a korszakban hogyan gondolkodtak a gyermekek könyvtári ellátásáról. A szerző ebbe egyaránt beleérti a különböző szintű iskolai könyvtárak, valamint a nép- és a közkönyvtárak gyermekszolgálatait is. Összességében az mondható el, hogy a könyvtárakat a nevelés eszközeiként határozták meg, amelyeknek legfőbb feladata a gyermekek olvasói ízlésvilágának átalakítása annak az értékrendnek a jegyében, amelyet az újonnan berendezkedett politikai és hatalmi elit definiált. „... az olvasást mint a tanulók kommunista nevelésének eszközt kell fölhasználni ... „ (p. 270.) A szerző bemutatja azt is, hogy e cél jegyében miként alakították át a gyermekeket kiszolgáló kollektív tartalmi összetételét: egyrészt a korábban megjelent kiadványok gyűjteményekből történő kíméletlen kivonásával, másrészt pedig az új nevelési célok elérését szolgáló olvasmányokat tartalmazó listák, mintajegyzékek közzétételével. A dolgozat fontos részét képezik még az olvasást népszerűsítő és a meghatározott nevelési célokat szolgáló, a Rákosi- és a Kádár-rendszerben is igen divatos olvasómozgalmak is.

A kötet az Országos Széchényi Könyvtár és a Gondolat Kiadó közös gondozásában közreadott Nemzeti Téka sorozat 35. köteteként és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg. A 25. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál könyvtáros klubjában tartott könyvbemutató elhangzottak szerint, a könyv megszületésében és a tanulmányok megírásában más anyagi támogatás nem játszott szerepet. Így a hiánypótló kötetben olvasható tanulmányokkal kapcsolatos egyéb kiadásokat maguk a szerzők finanszírozták és munkájukat is csupán a köszönet honorálta. Fontosnak tartjuk, hogy a könyv szerkesztési színvonala kiemelkedő, könyvtáros szakemberekhez méltó, és a valamikori igényes könyvkiadás jobb napjait idézi. Mára már szinte elszoktunk attól, hogy egy könyv használatában nélkülözhetetlen segédapparátussal legyen ellátva egy kiadvány, mint ahogyan attól is, hogy gondosan és egységesen szerkesztett lábjegyzetek, felhasznált irodalomjegyzék segítse a további tájékozódásunkat a könyvön belül és azon kívül is. A Fejezetek... többféle mutatóval – személynévmutatóval, földrajznev-mutatóval – segíti a kötetben történő információkeresést, továbbá gondosan összeállított rövidítésjegyzéket is tartalmaz. A kutatások folytatása érdekében külön részben olvashatjuk azoknak a főbb levéltári fondoknak és állagoknak a felsorolását és megnevezését, amelyek a korszak könyvtárügyét érintik. Szintén külön listába foglalva találjuk a hivatkozott jogszabályok és utasítások jegyzékét. A kötet segédapparátusa a felhasznált irodalomjegyzékkel záródik.

Összességében elmondható, hogy a hazai könyvtárügy nehéz időszakának első kutatási eredményeit olvashatjuk a kötetben. Külön értéket jelent, hogy a szerzők arra törekedtek: a tényleges valóságot mutassák be a korabeli források bőséges feldolgozásával. Munkájuk nyomán kézbe vehetjük az első olyan próbálkozás eredményét, amely leszámol a korábbi könyvtártörténeti munkákban olvasható, gyakran semmitmondó könyvtárügyi rajzolatokkal, és amely felszínre hozza a korábban festett könyvtártörténeti kép szándékos kitarasait mögött rejlő valóságot.

Amint azt már korábban is említettük, a kötet nem ad átfogó képet a Rákosi-korszak könyvtárügyéről; erre nem vállalkozik. A témakör korábban csaknem teljesen szürke foltjának egyszínűségét azonban megtöri, némileg átszínezi. Az is igaz, hogy ezek a tárgykör teljességében csupán apró pontokat jelentenek, és azt sem állíthatjuk, hogy minden

esetben a legfontosabbnak tartható, kulcspozícióban lévő pontokról, vagy a feldolgozott kérdések teljes mélységeiről olvashatunk. Ám ennek ellenére üdvözlünk kell e munka megkezdését, amely – remélhetőleg – újabb makro- és mikroszintű kutatásokat indukál. S előbb-utóbb talán lesznek támogatói is a munka folytatásának, olyanok, akiknek fontos a hazai könyvtárügy igen sajátos korszakának megismerése, megismertetése.

Fejezetek a magyarországi könyvtárügy történetéből (1945-1956). Szerkesztette Sonnevend Péter. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2018.

Sipos Anna Magdolna

